

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА: енциклопедичний словник

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Харків
«Право»
2020

УДК 316.334.4
С70

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 2 від 18 вересня 2020 р.)*

Рецензенти:

В. Д. Гончаренко – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслужений діяч науки і техніки України, академік Національної академії правових наук України;

К. Г. Михайльова – доктор соціологічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної та навчально-методичної роботи, професор кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», член правління Соціологічної асоціації України;

В. І. Подшивалкіна – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної і прикладної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія:

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор (заступник голови); *О. Г. Данильян*, доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України; *М. І. Панов*, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік НАПрН України; *В. Л. Погрібна*, доктор соціологічних наук, професор; *І. В. Процюк*, доктор юридичних наук, професор; *О. В. Сердюк*, доктор юридичних наук, професор; *Л. Г. Сокурянська*, доктор соціологічних наук, професор, віце-президент Соціологічної асоціації України; *М. П. Требін*, доктор філософських наук, професор (голова)

Соціологія права: енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, С70 В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Харків : Право, 2020. – 984 с.

ISBN 978-966-998-067-0

«Соціологія права: енциклопедичний словник» охопив аналіз основних категорій соціології права. Основний зміст словника розкриває сутність, поняття, цінності та значення права, його ролі в житті особи та суспільства, нації і держави, у долі народів і людства загалом. Призначення Словника – сприяти формуванню нової правової культури українського суспільства, що орієнтована на ідеї демократії, свободи і європейські цінності. У Словнику розглянуто понад 600 найважливіших понять соціології права.

Для науковців, державних діячів, викладачів, аспірантів, студентів ЗВО, а також усіх, хто цікавиться соціологією права і розбудовою демократичної, правової, соціальної держави.

УДК 316.334.4

© Герасіна Л. М., Панфілов О. Ю., Погрібна В. Л.
та ін., 2020

ISBN 978-966-998-067-0

© Видавництво «Право», 2020

ВСТУПНЕ СЛОВО

Фундаментальна наука завжди потребувала теоретико-методологічного бачення й глибинної інтерпретації змісту родових категорій, базових понять і термінів. Власне, цій меті слугує будь-яка енциклопедична праця або словник, що узагальнюють категоріально-поняттєвий апарат наукової дисципліни та розкривають його теоретичні сенси.

Пропонований енциклопедичний словник «Соціологія права» є першою в Україні та на пострадянському науковому просторі фундаментальною працею академічно-довідкового характеру, яка суттєво й розгорнуто характеризує категоріальний, поняттєвий і методологічний апарат цієї галузі соціологічної та правової науки. В енциклопедичному словнику подано понад шістсот термінів, які змістовно й ґрунтовно характеризують широкий спектр теоретичних проблем соціології права, основних галузей правознавства, юридичної конфліктології тощо, а також розкривають сутність і процедури багатьох оригінальних методів прикладних соціолого-правових досліджень.

Відповідно до своєї професії юристи завжди перебувають у самому вирі соціально-правових відносин, всередині правової системи і дії національного права. Навіть як «чистий» теоретик правознавець може із вагомою підставою претендувати на те, щоб впливати на чинне право, брати участь у розвиткові чи вдосконаленні правової доктрини, бути якщо не джерелом, то принаймні авторитетом у праві. Соціолог як фахівець, навпаки, перебуває поза досліджуваною системою (навіть якщо сам до неї належить), та його спостереження й досліди безпосередньо не впливають на її функціонування. Інакше кажучи, науці соціології властиво у процедурах емпіричного методу радикальне відокремлення дослідника від спостережуваних об'єктів. Якщо для юриста, за влучним визначенням відомого французького юриста, одного із засновників юридичної соціології Жана Карбон'є, «Право – це Бог», то соціолог вважає за потрібне керуватися так званим «методологічним атеїзмом». Проте цей атеїзм не може бути абсолютним; зокрема, ще Еміль Дюркгайм радив соціологам уважніше вивчати норми права, оскільки вбачав у них об'єктивний індикатор соціальних чинників.

Право є найважливішим соціальним явищем та інститутом, його неможливо розуміти й аналізувати за умов ізоляції від суспільства, певних аспектів соціальних відносин, феноменів і процесів. У сучасних наукових дослідженнях будь-якої галузі права практично немає розробок, де б не застосовували методи соціологічного аналізу або не використовували деякі результати конкретно-соціологічних досліджень. Це свідчить про міцний теоретико-методологічний зв'язок правознавства із соціологією та підкреслює продуктивність міждисциплінарних досліджень. Із цим пов'язано виникнення соціології права як нового наукового напрямку на межі правознавства і соціології; а перетинання предметних полів цих наук є природним науково-теоретичним процесом, а не «штучним

експериментом». Але і в наш час залишається актуальним питання: що являє собою соціологічна перспектива дослідження права?

Важливим чинником, який стимулював формування соціології права, є те, що правовідносини пронизують майже всі сфери та рівні соціальної взаємодії, а соціальна роль права полягає у тому, що воно фактично створює нормативні основи, фундамент існування й дії всіх інститутів суспільства. Таким чином, широке впровадження у правові дослідження методів соціологічного аналізу, по-перше, дозволило звернутися до вивчення тих явищ правової дійсності, які раніше не охоплювалися проблематикою правознавства; по-друге, висвітлює особливий соціальний ракурс бачення низки традиційних проблем правознавства; по-третє, актуалізувало потреби методологічних розробок щодо можливостей і специфіки застосування соціологічних (кількісних та якісних) методів у правових дослідженнях.

Наука «соціологія права» узагальнює та систематизує інформацію стосовно того, що відбувається в соціумі з правом і правовідносинами між соціальними суб'єктами, суспільною, груповою та індивідуальною правосвідомістю. При цьому специфіка соціологічного підходу вимагає урахування впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників та застосування кореляцій, що пов'язують різні соціальні структури з чинним правом. Для юристів ці причинно-наслідкові зв'язки, як правило, зосереджуються в межах держави як політико-правової системи й об'єктивуються в матеріальному праві та його механізмах. Соціологи ж розглядають правовідносини у цивілізаційній площині як одну з форм суспільних відносин, що дозволяє враховувати всю сукупність соціальних впливів на право.

Соціологічний аналіз права має не тільки теоретичне, але й серйозне практичне значення – визначення місця права і закону в цілісній системі держави та соціуму; процес формування правових інститутів та їх взаємодія з громадським сектором (асоціації, організації, партії, фонди та ін.); соціальне підґрунтя у законотворенні; соціальні функції права (зокрема, у кваліфікації правової поведінки); стереотипи правової культури і способи діяльності суб'єктів права; соціальні наслідки дії нормативно-правових актів тощо.

Авторський колектив цієї енциклопедичної праці склали 80 високодосвідчених докторів і кандидатів наук із соціології, юриспруденції, філософії, політології, державного управління, соціальних комунікацій, історії, філології, мистецтвознавства, що представляють наукові школи всіх регіонів і багатьох міст України – Києва, Харкова, Одеси, Дніпра, Львова, Полтави, Житомира, Рівного. Пишаємося тим, що ініціатором і головним виконавцем такої фундаментальної роботи став Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого – флагман української правової науки. Упевнений, що це академічне видання не тільки викличе щире зацікавлення представників наукової спільноти, а й стане у пригоді широкому колу практичних фахівців-юристів, соціологів, а також усім, хто вивчає право та цікавиться соціально-правовими проблемами.

**Ректор
академік НАН України
Василь Тацій**

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, ВИКОРИСТОВУВАНИХ У СЛОВНИКУ

абс. – абсолютний	егоїст. – егоїстичний
австр. – австрійський	екол. – екологічний
адмін. – адміністративний	екон. – економічний
амер. – американський	етн. – етнічний
аналог. – аналогічний	європ. – європейський
анарх. – анархістський	ЄС – Європейський Союз
англ. – англійський	жін. – жіночий
араб. – арабський	заг. – загальний
афр. – африканський	зак-во – законодавство
банк. – банківський	закон. – законний
б-ба – боротьба	законод. – законодавчий
б-ка – бібліотека	зарубіж. – зарубіжний
бл. – близько (з числом)	зах. – західний
бриг. – британський	ЗК – Земельний кодекс
буд-во – будівництво	злочин. – злочинний
букв. – буквально	ЗМІ – засоби масової інформації
бюрокр. – бюрократичний	ЗС – збройні сили
ВВП – Валовий внутрішній продукт	ідеол. – ідеологічний
верх. – верховний	ін. – інші, інший
вид-во – видавництво	індив. – індивідуальний
визв. – визвольний	іноз. – іноземний
вир-во – виробництво	ін-т – інститут
виробн. – виробничий	інф-ція – інформація
військ. – військовий	істор. – історичний
вітчизн. – вітчизняний	італ. – італійський
внутр. – внутрішній	КАС – Кодекс адміністративного судочинства
воєн. – воєнний	КВК – Кримінально-виконавчий кодекс
всесв. – всесвітній	КК – Кримінальний кодекс
геогр. – географічний	КМУ – Кабінет Міністрів України
глобал. – глобальний	кн. – книга
гол. – головний	колект. – колективний
голланд. – голландський	конкур. – конкурентний
грец. – грецький	концепт. – концептуальний
громад. – громадський	КпАП – Кодекс про адміністративні правопо-
громадян. – громадянський	рушення
ГУАМ – Організація за демократію та еконо-	КПК – Кримінальний процесуальний кодекс
мічний розвиток	крим. – кримінальний
гуманіст. – гуманістичний	к-сть – кількість
д-ва – держава	культ. – культурний
демогр. – демографічний	лат. – латинський
демокр. – демократичний	ЛК – Лісовий кодекс
держ. – державний	л-ра – література
дипломат. – дипломатичний	майн. – майновий
дух. – духовний	макс. – максимальний
еволюц. – еволюційний	методол. – методологічний

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, ВИКОРИСТОВУВАНИХ У СЛОВНИКУ

МВФ – Міжнародний валютний фонд	світ. – світовий
міжнар. – міжнародний	СК – Сімейний кодекс
місц. – місцевий	слов'ян. – Слов'янський
млн. (з числом) – мільйон	СНД – Співдружність Незалежних Держав
млрд. (з числом) – мільярд	соц. – соціальний
монарх. – монархічний	соціол. – соціологічний
напр. – наприклад	спец. – спеціальний
нар. – народний	специф. – специфічний
НАТО – Організація Північноатлантичного договору	СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
наук. – науковий	США – Сполучені Штати Америки
нац. – національний	суд. – судовий
нім. – німецький	сусп. – суспільний
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ	сусп-во – суспільство
нормат. – нормативний	суч. – сучасний
ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі	т-во – товариство
олігарх. – олігархічний	т. зв. – так званий
ООН – Організація Об'єднаних Націй	теорет. – теоретичний
оптим. – оптимальний	терит. – територіальний
орг. – організований	ТНК – Транснаціональна компанія (корпорація)
орг-ція – організація	традиц. – традиційний
осн. – основний	укр. – український
офіц. – офіційний	універс. – універсальний
парлам. – парламентський	ун-т – університет
парт. – партійний	управл. – управлінський
період. – періодичний	УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
ПК – Податковий кодекс	уряд. – урядовий
под. – подібний	у т. ч. – у тому числі
політ. – політичний	фізич. – фізичний
політол. – політологічний	філос. – філософський
порівн. – порівняльний	фін. – фінансовий
прав. – правовий	фр. – французький
презид. – президентський	функц. – функціональний
прив. – приватний	ф-ція – функція
профес. – професійний	хар-ка – характеристика
псих. – психічний	харизм. – харизматичний
психол. – психологічний	хар-р – характер
рац. – раціональний	християн. – християнський
рев. – революційний	центр. – центральний
регіон. – регіональний	церк. – церковний
реліг. – релігійний	цив. – цивільний
респ. – республіканський	ЦК – Цивільний кодекс
розд. – розділ	ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс
рос. – російський	юрид. – юридичний
самост. – самостійний	

А

АБДИКАЦІЯ (лат. *abdication* – зречення, відмова) – зречення престолу, відмова від влади, посади або сану. Зазвичай відбувається з моральних причин, за станом здоров'я або під примусом із боку ворожої династії, спадкоємця, в умовах громадян. війни або революції. У Стародавній Греції **А.** означала відлучення дорослого сина батьком від власної опіки. Це відбувалося, як правило, перед одруженням сина або якщо батько з певної причини позбавляв його спадщини. У римлян грец. **А.** трансформувалася в емансипацію, шляхом якої відбувалося звільнення повнолітнього сина з-під жорсткої батьківської влади. Закони XII таблиць (кодекс законів у Стародавньому Римі) передбачали, що «якщо батько вчинить продаж сина, останній вважається вільним».

Перший випадок **А.** в суч. розумінні зафіксований у Китаї 11.12.220, коли Лю Се, останній імператор династії Хань, зрікся престолу. Найвідомішими в новій історії можна вважати такі добровільні зречення від престолу: імператора Священної Римської імперії Карла V Габсбурга (1556), королеви Шведської імперії Христини I (1654), іспанського короля Філіпа V (1724), голландського короля Людовика Бонапарта (1810), сардинських королів

Карла Еммануїла, Віктора Еммануїла і Карла Альберта (1802, 1821, 1849), у Німеччині – короля Людвіга I Баварського (1848), короля Іспанії Амадея I (1873) тощо. Найвідоміший приклад **А.** XX ст. – зречення короля Великої Британії Едуарда VIII у 1936. Едуард відмовився від трону заради одруження на громадянці США Волліс Сімпсон, проти якого виступала монарша родина та Англiканська церква. У XXI ст. також мають місце випадки **А.**: 28.02.2013 відбулося зречення престолу Папою Римським Бенедиктом XVI (через вік і проблеми зі здоров'ям; перший подібний випадок після **А.** Папи Григорія XII у 1415); 30.04.2013 75-річна королева Нідерландів Беатрікс передала монархію в руки свого старшого сина Віллема-Олександра; 18.06.2014 король Іспанії Хуан Карлос I поступився владою своєму сину принцу Феліпе. Останній випадок **А.** зафіксований 30.04.2019, коли 125-й імператор Японії Акіхіто поступився владою своєму старшому сину Нарухіто (він став першим імператором, який відрікся від престолу за останні двісті років – після імператора Кокаку в 1817; за всю історію японської імператорської сім'ї відрікалися від влади більше 60 правителів). (*М. Требін*)

АБСЕНТЕЇЗМ (лат. *absentia* – відсутність) – свідоме ухиляння громадян від сусп. життя, від виконання такого громадян. обов'язку, як участь у виборах. **А.** як усвідомлена неучасть у політ. житті являє собою демонстрацію ставлення до влади, незадоволеність можливостями політ. вибору, відчуття непередбачуваності й безглуздості політики,

уявлення окремих людей про те, що від них у політиці нічого не залежить. **А.** може свідчити про відчуження громадян від влади, виступати показником утрати довіри населення, інтересу до всього, що пов'язане з політикою. Перетворюючись на масове явище, **А.** може становити серйозну загрозу легітимності влади, приводячи або до повної політ. апатії, або до екстремізму.

Природа **А.** полягає в самій особистості виборця та його ставленні до навколишнього світу. Громадян, які не беруть участі в голосуванні, називають абсентеїстами. Абсентеїстів можна поділити на три групи: 1) виборці, які не беруть участі в голосуванні з об'єктивних причин (хвороба, погана погода тощо); 2) виборці, які, не маючи серйозних претензій до наявної в сусп-ві ситуації і не прагнучи кардинальних змін, вважають для себе зайвою тратою часу участь у голосуванні; 3) виборці, які негативно ставляться до існуючого сусп. порядку й або не вірять у можливість щось змінити з допомогою виборів, або ж розглядають ухиляння від голосування як форму негативної політ. дії. **А.** як явище присутній у будь-якому сусп-ві в поведінці виборців: високорозвиненому чи слаборозвиненому, в демокр. чи тоталітарному; його зростання свідчить про кризу легітимності політ. системи, її норм і цінностей. Масштаб **А.** і форми його вияву нерозривно пов'язані з істор. умовами становлення ін-тів демократії, з відмінностями в менталітеті народів, з існуванням різних традицій і звичаїв у цьому сусп-ві.

Причини **А.** різноманітні: нестабільність політ. системи, неефективне

представництво громадян в органах держ. влади, відсутність віри громадян в ефективність політ. ін-тів, низький рівень політ. культури, інфантильність або ж усвідомлення власного політ. безсилля, нездатність впливати на прийняття політ. рішень, відчуження власних політ. цінностей і потреб від можливостей їхнього задоволення, б-ба за ситуативне задоволення інтересів та ін.

Проте не тільки виборці ухиляються від участі у виборах, зборах у разі вирішення або обговорення сусп. питань. Учені виділяють дві групи абсентеїстів: виборців і парламентаріїв. Під **А.** виборців розуміється систематична відмова від голосування за наявності права голосу. **А.** парламентаріїв може виражатися в навмисній відсутності суб'єктів влади (делегатів, депутатів або парламентарів) або ігнорування ними своєї роботи під час проведення зборів, засідань та з'їздів, через що немає кворуму, а отже, можливості прийняти певні постанови чи законопроекти. Напр., опозиція може покинути парламент на знак протесту або за зручних обставин залишити засідання без кворуму. Відбувається блокування ухвалення будь-яких рішень через ігнорування участі в роботі парламенту. Под. акти **А.** є порівняно мирною формою б-би між парт. фракціями. У деяких ситуаціях **А.** парламентаріїв виражає не стільки байдужість депутатів, скільки їхній темперамент, манеру поведінки та спілкування. Іноді **А.** стає формою політ. б-би. Так чи інакше, **А.** парламентаріїв зумовлений ухиленням народ. обранців від голосування при прийнятті рішень, перенесення роботи

до комітетів, комісій, делегування повноважень виконавчій владі.

Крім того, науковці визначають нормат.-прав. і добровільний А. Нормат.-прав. А. є примусовим і передбачає неможливість для певних категорій осіб проголосувати навіть за бажання, а добровільний А. характерний для свідомої участі громадян у виборах під впливом певних причин (напр., підкупу виборця). Залежно від мотивів неучасті у виборах виділяють такі види А.: політ., екон., соц., аполіт. Політ. А. може бути пов'язаний із сумнівами виборця щодо можливості проведення чесних виборів. Політ. А. – це відмова виборців від участі у виборах представницьких органів, глави д-ви і взагалі – аполітичність. Являє собою одну з форм свідомого бойкотування виборцями виборів – відмову від участі в них; пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політ. режиму, прояв байдужості до виконання людиною своїх прав та обов'язків. За екон. та соц. А. виборець висловлює протест щодо складної екон. чи соц. ситуації, що виникла в сусп-ві (безробіття, недостатня соц. захищеність, погана екологія тощо), він не вірить у бажання та здатність усіх кандидатів боротися з цими негативними явищами. Аполіт. А. не пов'язаний із політ. демонстрацією, він полягає в байдужому ставленні, відсутності будь-якого інтересу виборця до виборів та політики в цілому. Щоб зменшити аполіт. А., уводять такі ін-ти: голосування поштою, голосування за дорученням (напр., в Андоррі), юрид. обов'язок, громадян. та ін. види відповідальності.

Усі чинники, які визначають рівень А., можна поділити на чотири групи: 1) суб'єктивні – чинники, які є хар-ками самих виборців і визначають рівень їхньої політ. участі. До таких чинників слід віднести вік, стать, рівень доходів та місце проживання; 2) об'єктивні – чинники, які характеризують ситуацію в країні загалом і виборчий процес зокрема. До них належать соц. та екон. чинники; 3) кон'юнктурні – чинники, які складаються під впливом збігу обставин (погана погода, хвороба, смерть близьких, загублені або забуті документи); 4) ініціативні – чинники, які є результатом впливу на виборців ін. суб'єктів виборчого процесу: заклики бойкотувати вибори з боку певної політ. сили.

Явище А. має досить негативні наслідки. Адже для визнання виборів демокр. й такими, що відбулися, і для того, щоб за їхніми результатами можна було визначити переможців, потрібна участь певної к-сті зареєстрованих виборців. Неявка виборців не дозволяє сформувати виборні органи чи заповнити виборні посади. За таких умов виникає потреба у проведенні нових виборів, а отже, й у додаткових фін. затратах. У зв'язку з цим у деяких д-вах (Австрія, Австралія, Бельгія, Греція, Італія, Туреччина, країни Лат. Америки) участь у виборах уже розглядається не як право, а як обов'язок виборців, бо там установлена адмін. чи крим. відповідальність за неучасть у виборах. У таких країнах за ухилення від виборів накладаються штрафи, обмежується право займатися підприємницькою діяльністю, право вступу на держ. служ-

бу, позбавляють водійських прав. Масовий А. може підірвати демокр. механізми управління соціумом, зробити населення об'єктом маніпулювання, абсолютно підвладним «верхам», сформувати пасивну особистість. Політ. сенс установаження обов'язкового голосування має на меті штучне збільшення числа голосуючих і тим самим зведення А. до мінімуму. Однак на практиці обов'язковий вотум на виборах, як правило, лише допомагає політ. партіям отримати голоси тих виборців, які не беруть активну участь у політ. житті країни. Як не парадоксально, А. найчастіше присутній у країнах, що забезпечують демокр. процедури проведення виборів. Для д-в із тоталітарними й авторитарними політ. режимами явище А. майже відсутнє, тому що влада жорстко контролює виборчий процес, особливо на стадії голосування.

Шляхами подолання А. можуть стати підвищення престижу д-ви в очах її громадян, підняття рівня політ.-прав. культури сусп-ва (через освітні заклади та ЗМІ), облік впливу соц. факторів у передвиборчій кампанії, подолання загальних кризових явищ та їхніх наслідків у сусп-ві. (О. Сахань)

АВАНТЮРІЗМ (фр. *aventure* – пригода, ризик) – сумнівні, ризиковані, безпринципні вчинки, поведінка, діяльність (як правило, з корисливими цілями) з метою досягнення легкого випадкового успіху, миттєвої користі, що, як правило, приречені на провал, невдачу. Переносно – шахрайська махінація, злочин, дія. А. орієнтується на конфронтаційну стратегію неприйнят-

тя й цілковитого ігнорування правдивої громад. думки, на невірноваженість і галасливість лідерів, на деперсоналізацію й розмивання статусно-престижних критеріїв взаємодії людей, на беззіння. Отже, А. – наміри й дії соц. суб'єктів (індивідів, громад. об'єднань, соц. угруповань), які спираються на інтригу, віру в щасливу долю й обман та спрямовані на здійснення мети, що ґрунтується на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування ідеол., екон., політ., адмін. та ін. сил і можливостей, наук. їх обґрунтування, й розраховані на випадковий успіх. А. згубно впливає на соц. процеси, гальмує демокр. розвиток сусп-ва. Авантюристи пропонують програми популістського хар-ру. У суч. умовах особливо небезпечним є політ. А. різних екстремістських елементів. Це політика, що не розрахована на реальні можливості її здійснення. Авантюрна політика, як правило, завершується поразкою й спричиняє тяжкі матеріальні, соц., а часто й людські втрати. Прихід до влади авантюристів стає можливим в умовах загрози заг. рев. наступу, соц. потрясінь, панічного страху перед терором. А. руйнівно впливає на соц. організм, стримує його демокр. розвиток, залишається поширеним явищем і є особливо небезпечним у військ. і держ. структурах, де йдеться про долю цілих д-в і народів, а також у міжнар. відносинах. За умов існування нових типів зброї масового ураження А. особливо небезпечний у військ. та держ. сферах і може загрожувати існуванню як окремих народів, так і людства в цілому. (В. Лозовой)

АВТОКРА́ТІЯ (грец. *αὐτοκράτεια* – самовладдя) – система управління сусп-вом, д-вою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верхов. влада. Типовими ознаками автократичного правління є одноосібність володаря, влади (монарх, цар, князь), система успадкування влади, особливий хар-р її легітимності. Класичні автократичні режими – деспотії Стародавнього Сходу, Римська та Візантійська імперії, абс. монархії нового типу – характеризуються відсутністю контролю над діяльністю верхов. правителя з боку сусп-ва, цілковитою залежністю підлеглих від його волі. Воля автократа має силу закону, оскільки він водночас здійснює й законод., й виконавчо-розпорядчі ф-ції та навіть цілковитий контроль за діяльністю суд. органів. Термін повноважень автократа законодавчо не обмежений або ж встановлюється ним самим. Із метою надання видимості підтримки автократа населенням організовуються референдуми й плебісцити, здійснення яких, утім, не забезпечує адекватного відображення волі електорату. До того ж автократ не несе юрид. відповідальності за свої дії, або ж існуючий держ.-прав. механізм фактично забезпечує йому можливість ухилитися від відповідальності. **А.** – істор. феномен. У рабовласницьких і феодальних д-вах самовладдя виступає у формі деспотії, яка нерідко набувала рис абс. свавілля та насильства – тиранії. За своєю суттю автократична влада близька до крайнього авторитаризму, тобто до типу правління, в умовах якого не реалізується принцип поділу влади, не визначаються прав. обмеження правлячої

верхівки, ігноруються вимоги автономії особи, не гарантуються права та свободи громадян. Спільні риси **А.** й авторитаризму полягають і в тому, що відносини між владою й підлеглими за цих систем здійснюються переважно засобами примусу, насильством, легітимні та моральні норми сусп. відносин відіграють другорядну роль або взагалі ігноруються. Саме це характерне для політ. режимів крайнього авторитарного типу – диктатури фашистського тоталітаризму. Отже, коли д-ва перебуває під загрозою, концентрація влади в одних руках до певної міри виправдана. Але коли особистість, наділена владою, розглядається як щось самодостатнє, що підпорядковує собі сусп. інтереси, це стає небезпечним як для самої держ. влади, так і для всього сусп-ва. (*Г. Климова*)

АВТОНОМІЗА́ЦІЯ (грец. *αὐτοκράτεια* – самовладдя) – процес набуття автономії, надання (здобуття) права на самоврядування, права самостійно приймати рішення в тій чи ін. сфері. Ураховуючи багатоманітність трактувань автономії, поняття «**А.**» набуває різного змісту. Так, у психології **А.** пов'язується з автономією особистості й розуміється як механізм, протилежний ідентифікації. В соц.-управ. науках **А.** пов'язується з автономією орг-ції та передбачає підвищення рівня самостійності підприємства, установи, надання певної свободи у використанні коштів, визначенні організаційної структури та кадрової політики. У політ.-прав. аспекті **А.** трактується як процес створення терит. автономії. Соціологію права здебільшого

цікавить політ.-прав. аспект А., тобто надання самостійності території або орг-ції у вирішенні внутр. проблем поза межами прав і повноважень д-ви чи орг-ції, до складу яких входить ця самоврядна одиниця.

А. може здійснюватися «знизу» та «згори». А. «знизу» являє собою політ. рух, що спрямований на реалізацію права на самостійне розв'язання суб'єктом автономії (нац.-етн. громадою, адмін.-терит., нац.-терит. одиницею або громад. та церковно-реліг. об'єднанням) питань, що належать до внутр. компетенції цього суб'єкта. В основі такого руху істор., геогр. та нац. особливості терит., культ. чи конфесійних утворень, що прагнуть зберегти нац.-істор. та культ. ідентичність. У цьому сенсі А. можна розглядати як легітимний засіб протистояння політиці чи тенденції, яка сприяє асиміляції або підпорядкуванню одних етнонац. груп іншим. Найбільш поширеним виявом А. «знизу» є рух за створення держ. утворень у межах певної території, але у складі єдиної, як правило, унітарної, д-ви.

У випадку А. «згори» влада або намагається попередити розвиток відповідних політ. рухів, можливі конфлікти та нестабільність унаслідок їхньої діяльності, або зрівняти статус претендентів на самовизначення з ін. суб'єктами. Напр., уряд Іспанії після підтвердження Каталонією, Країною Басків і Галіцією свого автономного статусу через референдум (1979) та вибори до автономних парламентів (1980), унаслідок чого виникла небезпека реалізації ними особливих повноважень, із метою запобігання сепаратизму обрав

шлях заохочення створення автономій в ін. регіонах. Прикладом А. «згори» можна вважати А. через деволюцію (*devolution* – передавання влади; термін використовується в англійській мові в унітарних д-вах). Деволюцію частіше за все характеризують як встановлене законом делегування повноважень від центр. уряду суверенної д-ви для управління на субнац. рівні та форму адмін. децентралізації. У випадку деволюції реалізація осн. ф-цій та прийняття відповідних рішень може доручатися спеціально створюваним на певний час і з певною метою органам, керівників яких призначає або обирає центр. влада. Деволюція або передавання влади від вищого рівня до нижчого здійснюється законодавчою владою. При цьому центр завжди залишає за собою владу другорядної законотворчості, тобто за ним зберігається остаточна конституційна влада. Через деволюцію здобули автономний статус Шотландія, Уельс і Північна Ірландія у Великій Британії.

В принципі, А. як завершений процес не можлива без участі влади, у випадку тер. автономії – центр. влади. Вона приймає або свідомо впроваджує А. найчастіше під тиском обставин, зокрема відповідних домагань нац. меншин, загрози виникнення етнорегіон. конфліктів. Саме автономія стала одним із факторів забезпечення етнополіт. стабільності таких унітарних держав, як Іспанія (Країна Басків, Каталонія, Андалузія, Галіція), Португалія (Анзорські о-ви та острів Мадера), Фінляндія (Аландські о-ви), Данія (Фарерські о-ви та Гренландія), Франція (Корсика) та ін.

Окремі субнац. одиниці (напр., Шотландія, Каталонія) статусом автономії не задовільнюються, вимагаючи повної незалежності.

Досвід держ. буд-ва демонструє, що автономія здебільшого надається окремим етнонац. спільнотам, які компактно проживають у межах однієї д-ви та відрізняються від осн. маси населення мовою, культурою, релігією. На території автономії поряд із загальнодерж. діють власні «автономні закони» з певного кола питань; незалежно від центру формується власний «автономний» парламент – представницькі збори чи асамблеї, здатні приймати певні закони, та власний «автономний» уряд, здатний забезпечувати виконання загальнодерж. і «автономних» законів; статус автономії регламентується конституцією, статутом або ін. нормат.-прав. актом, що визначає її прав. становище, повноваження та порядок діяльності. В унітарних д-вах статут автономії встановлюється або затверджується центром; закони або прав. акти автономії мають відповідати конституції країни та загальнодерж. законам, у зворотному випадку вони скасовуються; владні установи здійснюють свою діяльність під наглядом центру.

А. відрізняється від федералізації тим, що передані повноваження субнац. влади можуть бути тимчасовими й остаточно прийняття рішень перебувати у віданні центр. влади. Зак-во, що встановлює субнац. парламенти, може бути скасоване або змінене центр. урядом. У федеративних системах повноваження субнац. одиниць не можуть бути відкликані в односторонньому порядку центр. урядом. Отже, у випадку **А.** суб-

нац. одиниці мають нижчий ступінь захисту, ніж за федералізму.

Хоча автономія є однією з форм самовизначення народів, що гарантована міжнар. правом, немає її універсального статусу. Кожна д-ва, де є передумови для **А.**, самостійно вирішує питання про надання територіям широких чи обмежених повноважень. **А.** визнається як значний крок на шляху демократизації сусп-ва, а утворення автономії – як вагомий внесок у справу розв'язання етнонац. конфліктів, збереження чи зміцнення етнополіт. стабільності. При цьому реальна **А.** можлива тільки у д-вах, де розвинута демократія й реально забезпечені права особистості. (*Т. Панченко*)

АВТОНОМІЯ (грец. *αυτος* – сам і грец. *νομος* – закон) букв. означає «сам собі закон» або «незалежний у законах», або «самоврядний». У загально-вживаному значенні цього слова під **А.** розуміють відокремленість, самостійність, незалежність (напр., **А.** розуму, **А.** прав, **А.** волі тощо). Як загальноуправл. поняття «**А.**» означає обмежену самостійність у рамках системи управління (**А.** підприємства, що входить до складу більшої комерційної структури або **А.** первинного чи регіон. осередку громад. об'єднання тощо). У прав. аспекті **А.** слід віднести до категорії конституційного права як заг. поняття, яке відображає особливий статус території чи орг-ції в д-ві, що передбачає відносно самост. розв'язання внутр. проблем поза межами прав і повноважень д-ви чи орг-ції, до складу яких входить ця самоврядна одиниця. За визначенням Н. Мяловицької, **А.** в конституційному

праві – форма орг-ції державності, за якої д-ва для врахування нац., істор., екон., геогр., реліг. та ін. особливостей населення окремих територ. одиниць надає їм розширені права з питань місц. управління або забезпечує політ. та культ. запити різних форм цих груп населення шляхом їхньої екстеритор. самоорг-ції. **А.** фактично означає надання будь-якій частині д-ви (напр., Аландські о-ви у Фінляндії), декільком частинам д-ви (двом округам, населеним індіанськими племенами в Нікарагуа; двом округам, населеним гагаузами в Молдові), усім однопорядковим одиницям д-ви (напр., областям в Італії), нарешті, всім різнопорядковим адмін. терит. одиницям (префектури в Японії) внутр. самоврядування, самостійності у вирішенні власних місц. питань.

А. всіх форм і видів об'єднують заг. принципи, відповідно до яких будується порядок їхнього формування, прав. регулювання та гарантії самостійності у здійсненні ними наданих д-вою владних повноважень. В основі вирішення питання про утворення будь-якої форми **А.** лежить легітимно виражена воля суверенного народу або його складової частини. Право народу або його частини на автономне самовизначення й розвиток не залежить від рівня екон. та соц.-культ. розвитку даного народу, його чисельності, наявності чи відсутності істор. форм нац. державності, оскільки осн. критерієм є самоцінність цього народу або етносу. Види й форми **А.** не мають обмежень. Народ має пріоритетне право вибирати будь-яку форму **А.** при визначенні свого політ.-прав. статусу. Будь-яка форма автономного утворення у складі суверенної д-ви роз-

вивається на конституційно-прав. основи.

А. поділяють на два осн. типи: 1) територ. та 2) екстеритор. (культ.). Територ. **А.**, у свою чергу, класифікують на певні групи за такими критеріями: а) за підставами, що спонукали до їхнього утворення, вони поділяються на: **А.**, що утворені за нац.-мовними ознаками (нац.-територ. чи етнотеритор.). Вони утворюються в регіонах із компактним проживанням груп населення з певними відмінностями, які можуть визначитися як народи, народності, нації, національності залежно від політ. традицій; **А.**, підставою для утворення яких є не нац. чи етн. ознаки, а врахування особливостей істор. традицій, звичаїв побуту, реліг. вірувань населення, що проживає на території **А.**; **А.**, що були утворені в результаті певних істор. обставин на територіях, що характеризуються особливостями політ. або екон. відносин; **А.**, що утворилися внаслідок реалізації заг. принципу територ. орг-ції влади; б) за обсягом повноважень усі територ. **А.** поділяються на два види: політ. та адмін. Політ. **А.**, яку ще часто називають держ. або законодавчою, може мати ознаки державності, її органам надаються права приймати деякі законод. акти з місц. питань. Повноваження **А.** визначаються конституцією д-ви або спец. законом. Адмін. **А.** передбачає, що органи відповідного терит. утворення не мають законод. прав, їхні акти завжди мають підзаконний хар-р. Але й при цьому можливості автономних органів все одно є дещо ширшими в тій сфері, яка послужила підставою для надання **А.** Низка суч. унітарних д-в Європи має автономні утво-

рення. Серед них: Іспанія (автономні утворення – Країна Басків, Каталонія), Португалія (Азорські о-ви), Данія (Гренландія), Фінляндія (Аландські о-ви) та ін.

Екстерит. **А.** полягає гол. чином у наданні представникам окремих етносів (національностей) певної самостійності в питаннях орг-ції різноманітних форм культ. життя, її нерідко іменують також культ. або нац.-культ. **А.** Так, за визначенням у теорії конституційного права, нац.-культ. **А.** – це такий вид **А.**, за якого націям, нац. меншинам, народностям, етносам надається можливість вільно розвивати свою культуру і нац. самобутність, у той же час політ. права особами цієї національності чи народності реалізуються так само, як і ін. громадянами в д-ві. Ін-т нац.-культ. **А.** зазвичай використовують у суч. д-вах для кращої реалізації прав нац. меншин. Залежно від того, як проживають етнічні спільноти – компактно чи розрізнено, а також від деяких ін. обставин, екстеритор. **А.** в юрид. літ-рі поділяють на персональні та корпоративні. Персональна **А.** (нац.-персональна) утворюється гол. чином тоді, коли певні нац. меншини, що не проживають компактно в цій д-ві, а розпорошені в різних її регіонах, об'єднуються в громад. спілки для реалізації своїх культ.-побутових запитів. В окремих випадках їм надається право брати участь у політ. житті шляхом представництва в деяких центр. органах д-ви. Корпоративна **А.** пов'язана з певними лінгвістичними спільнотами, яким виділяються місця в держ. апараті, а держ. службовці, які є представниками ін. національності, але працюють у районах проживання

корінної нац. групи, мають знати їхню мову, звичаї й особливості побуту та враховувати їх у своїй практичній діяльності.

Явище **А.** слід чітко відрізнити від ін-ту федералізму. Найістотніші відмінності цих явищ з огляду на практику їхньої реалізації у світі: 1) **А.** – тільки форма децентралізації держ. влади; 2) **А.** не виникає внаслідок акту самовизначення, вона надається д-вою; 3) **А.** не порушує сутності унітарної д-ви; 4) автономні органи, як правило, не можуть називатися держ. утвореннями, тому коли йдеться про **А.**, то правильніше було б говорити про область, округ, а не республіку, як це було в колишньому СРСР.

Аналіз світ. практики держ. буд-ва свідчить, що для визначення поняття «**А.**» слід виходити з реально існуючого розмаїття форм автономних утворень, допускаючи, що в майбутньому вони можуть мати нові різновиди. (*О. Волянська*)

АВТОРИТАРНІСТЬ (фр. *autoritarisme*, від лат. *auctoritas* – влада, вплив, авторитет) – одна з форм легітимного здійснення влади, що визнана тим, кому вона адресована; стиль керівництва (лідерства), що проявляється в зосередженні повноти влади в руках однієї людини та усуненні ін. від вирішення актуальних питань спільної діяльності, придушенні ініціативи, застосуванні примусових методів і заходів для впливу на них. **А.** – одна з форм догматизму в моралі, що проявляється в засобах обґрунтування моральних вимог, де вищим і єдиним їхнім обґрунтуванням є вказівка авторитетної особи (носія), від